

Bendrinė kalba -- tai sąmoningai kurta (kuriamą) vienoda visai tautai rašomoji, šnekamoji kalba. Viena -- bendra ir vienoda -- visiems. Simono Daukanto laikais, kai visuomenė darėsi laisvesnė ir raštingesnė, kūrėsi prielaidos susiformuoti ir lietuvių bendrinei kalbai. Jos poreikį Daukantas, rašęs lietuviškai, labai jautė.

Daukantas buvo istorikas, istorikas profesionalas. Studijuodamas, rašydamas istoriją, kiekvienas istorikas sąlygiškai perskella į aną, buvusį, laiką. Būdamas mintimis anapus laiko ribos, jis niekaip negali ištrūkti ir iš dabarties, nuolat yra priverstas gyventi dviejuose laikuose. Ir, norėdamas ar ne, negali tų laikų bent mintyse nelyginti, negretinti vieno su kitu.

Daukantas taip pat lygino praeitį, kurią aprašinėjo, su dabartimi. Apie Daukanto "Darbus" Saulius Žukas rašo, jog "dabartis dažniausiai iškyla [...] kontrasto principu sugretintai, kas buvo ir kas beliko"¹. Paprastai dviejų epochų lyginimas Daukanto būdavo vertinamas senesniosios naudai. Kaip sakė filosofas J. Repšys, pasak Daukanto, "senovės lietuviai buvo stiprūs, sveiki, tvirto sudėjimo, laisvi, dabartiniai -- sunykę, suvargę, "nuo sunkių darbų sukumpę"². Repšys apibendrina Daukanto požiūrį: "tartum iš praeities reikia mokytis, kaip gyventi, kaip elgtis"³. Šios mintys svarbios, norint priartėti ir prie Daukanto požiūrio į

kaimynas "valstietis, kaimo gyventojas", tekūnas "kurjeris", vaistytojas "gydytojas", ir kt.

Tokų, t.y. nesuprantamų ar ne visai tiksliai galimų suprasti žodžių vartojimas nelabai patiko Motiejui Valančiui, Antanui Baranauskui. Tačiau šiuos žodžius surašęs Daukantas norėjo ir prigydyti. Archajiškos leksikos sluoksniš Jam buvo labai svarbus kuriamai bendrinei kalbai -- tai istorijos tęstinumo garantas. Todėl vienas istorinis bendrinės kalbos kūrimo principas Daukantui turėjo būti toks: reikia rinkti senus žodžius ir jais turtinti bendrinę kalbą, ir nelabai svarbu, ar tie žodžiai skaitytų iš karto savalme suprantami -- juos galima (reikia) išmokyti.

Galvodamas apie bendrinę kalbą, istorinę perspektyvą Daukantas turėjo matyti ir kitu aspektu. Jis rašė, kad "tebkalba dar šiandien lietuviai, žemaičiai, prūsai, lečiai ta pačia kalba, kuria kalbėjo jų probočiai eruliai pirm tūkstančio metų"⁴. Suvokdamas, kad žemaičių ir lietuvių kalba yra skirtinga nuo latvių ir prūsų kalbų, Daukantas taip pat suvokė anksčiau tai buvusią vieną kalbą. Ir toks istorinis žinojimas vėlgi kreipė Daukanto mintį dabartinę bendrinę kalbą, bent iš dalies, modeliuoti pagal tai, kas buvo. Būdamas nuoseklus kalbos grynintojas, vengęs slavizmų, germanizmų, prūsų ir latvių kalbų žodžius vartojo

SIMONO DAUKANTO POŽIŪRIS Į BENDRINĘ KALBĄ

Giedrius Subačius

bendrinę kalbą.

Nors kokių nors platesnių traktatų apie savo bendrinės kalbos sampratą Daukantas nėra parašęs, pagrindinius tos sampratos principus galima atsekti iš įvairių jo tekstų.

Daukantui "gražumas ir dailumas kalbos lietuvių, žemaičių rodo aiškiai, jog ana [...] išdailinta yra buvusi kitą kartą [...]"⁴. Vadinasi, kalba buvusi išdailinta, seniau buvusi tobulesnė nei dabar. Išdailinta Daukantui, matyt, reišė, kad turėjo raštą, buvo gana suvienodinta, priimtina visiems lietuviams. Kadangi ta kalba Jam rodėsi buvusi sutvarkyta, vadinas, tvarkant ją dabar, iš naujo, visai logiška iš anos mokytis, pasiimti tai, kas geriausia. Kitaip sakant, iš buvusios tobulesnės rašomosios kalbos perkelti į dabartinę prastesnę. Pati istoriko Daukanto asmenybė, būdama iš karto ne viename laike, natūraliai tapo praeities ir dabarties jungtimi. Tai, kas sena, nebuvo svetima, atstumtina. Tokiu būdu į Daukanto tekstus galėjo patekti daug archajiškų lietuviškų žodžių, prisilinkę iš Konstantino Sirvydo, Mikalojaus Daukšos, kitų senųjų raštų. Didžiąjame savo lenkų-lietuvių kalbų žodyne archizmų, t.y. žodžių, jau jo laikais pasenusių, jau jo amžininkams nesuprantamų, Daukantas pavartojo ne mažiau kaip šimtą (nekalbant apie iš jų padarytus naujus darinius) -- tai ir *ašva* "kumelė", *gamta* "dorybė",

sąmoningai -- latvizmai *lūgoti* "prašyti", *jautoti* "klausti", prūsizmai *rykys* "valdovas", galbūt *karvaida* "karvedys". Taigi vėl tik istoriškai lygindamas buvusią epochą su šiandiena Daukantas galėjo nusistatyti kitą principą -- skatintina į bendrinę kalbą perimti latvių, prūsų kalbų žodžius, nes tai būtų tos pačios kalbos žodžiai, kad ir ne išsyk suprantami. Vėl istorija -- argumentas dabarčiai.

Tokie du bendrinės kalbos principai -- rinkti archajišką leksiką ir perimti latviškus bei prūsiskus žodžius -- buvo istorinis pagrindas, per kurį istorikas Daukantas žiūrėjo į kuriamą kalbą. Kiti to laiko Didžiosios Lietuvos literatai, rašytojai tokio ryškaus žvilgsnio per istoriją į bendrinę kalbą neturėjo -- nei J. A. Pabrėža, nei M. Valančius, nei J. Čiulda. Daukanto žvilgsnis buvo unikalus. Tačiau ir Pabrėža, ir Valančius, ir Baranauskas jį dėl to kritikavo.

Tačiau bendrinės kalbos kūrimas -- tai visų pirma sinchroninis, ne istorinis uždavinys -- reikia praktiškai sukurti vienodą, visiems lietuviams patogią ir priimtina kalbą. Pagrindinis dažnai cituojamas Daukanto sinchroninis bendrinės kalbos kūrimo principas užfiksuotas viename jo laiške: "Mano nuomone, negalima rašyti nei vien gryna žemaičių, nei gryna aukštaičių /tarme/, bet

(Nukelta į 14 psl.)

(Atkelta iš 13 psl.)

reikia domėtis jų žvelnumu, harmoningumu ir glaustumu“⁶ – vadinas, reikia derinti tarmes. Prie šito principo jis vis artėjo į gyvenimo pabaigą – vis labiau ankstesniųjų žemaitiškų savo raštų lytis aukštaitino, t.y. vis daugiau vartojo aukštaitiškų kalbos elementų.

Tokio derinimo rezultatas – tai ir leksinių aukštaitiškų vartojimas, pvz., Didžiojo Daukanto žodyno *dilgė* „diligėlė“, *gardus* „skanus“, *karvelis* „balandis“, *nurašyti* „nuskinti“, *šova* „sklāstis“ ir kt. Tai ir įvairios aukštaitiškos fonetikos lytys. Kai kada derinti Daukantas mėgina ir per rašybą. „Nosines raides geriausia rašyti an [...]“, čia vėl galima visiems įtikti, ir tiems, kurie kietai a ištaria, ir tiems, kurie dusliai šią raidę sako“⁷. Idealus rašmuo Daukanto teorijai buvo u o – u su mažyte o raidyte viršuje, nes ją gali skaityti kaip kas nori: „Kur iszpuł rasztyti uo, taj labaj yra rasztyt uo, par tą wisims gal itikti, tie, kurie pirmu uo, ir tie, kurie isztar ou, nesgi wieni saka duoti, kiti doudi“⁸.

Tačiau toks noras derinti nebuvo labai perspektyvus. Praktiškai bendrinės kalbos paprastai susiformuoja kurios nors vienos tarmės pagrindu, visų pirma fonetiniu, iš kitų tarmių ji tik papildoma (dažniausiai leksiškai, ne fonetika). Iškyła ta tarmė, kuri turi daugiau rašytojų, kuria išleidžiama daugiau knygų, t.y. kuri nurungia kitas. Nurungtosios tarmės atstovas būna priverstas pasiduoti ir stengtis rašyti nurungėjų tarme, peraugančia į bendrinę kalbą. Tam tikra prasme tai tarmių kova už būvį.

Daukantas nusistatė demokratiškesnį principą – tarmių lygybė, iš jų bendrinei kalbai reikia perimti tai, kas geriausia. Savo Didžiajame žodyne Daukantas neretai pateikdavo greta ir žemaitišką, ir aukštaitišką lytį, pvz.: *kwiestas*, *kwijstas*; *medloti* arba *medzioti*; *pusweltiu*, *puswelcziu*; net stengdamasis sukūrė dirbtinių aukštaitiškų lyčių – *laukajtis* žem. „mažas laukas“ ir neva aukšt. *laukajczis* „t. p.“. Tokių lyčių buvimas, polifonetinio uo rašmens propagavimas rodo, kad Daukantas pats neturėjo tvirtos ir griežtos bendrinės kalbos sampratos – juk tai ne normintojo, kodifikuotojo nustatymas, kokį turi būti jo siūloma norma, o demokratiškas leidimas skaitytojui pačiam pasirinkti, kokią lytį vartoti. Panašios nuostatos vėliau yra laikęsis Kazimieras Jaunius, bet ji iš principo nelabai pritaikoma. Didelis polifonetinių rašmenų trūkumas – jie neimplikuoja vienodos, bendrinės šnekamosios kalbos, jais gali būti norminamos tik rašomosios kalbos lytys, o juk greta rašomosios bendrinės kalbos visada būtinai ima formuotis ir šnekamoji. Kiti Daukanto amžininkai, nors nevienodai, bet gerai suvokė šnekamosios kalbos reikalą, būtinumą – tiek J. Pabrėža, tiek J. Čiuлда. Todėl tai, kad Daukantas jai neskyrė daug svarbos, negali būti pateisinta to meto vyravusiomis pažiūromis. Daukantas unikalus, nors jo nuostata ir nelabai perspektyvi. Grįžtant prie Daukanto – istoriko profesionalo – galima pasakyti, kad istorija visada yra raštas, bet ne garsas. Tai irgi galėjo padėti Daukantui nesuteikti reikšmės garsinei šnekamajai bendrinei kalbai.

Leidimas rinktis, negriežtas požiūris formulavimas į kai kuriuos kalbos faktus matyti ir iš kitų Daukanto minčių. Pavyzdžiui, jis sako, kad „ar d, t minkštinti, ar ne, parodys laikas“⁹, „dėl įvardžio *asz* ketvirtojo linksnio, tai laikas parodys, manį ar *manę* reikia rašyti“¹⁰, kaip rašyti – *tabokis* ar *tabokas* – sunku atspėti“¹¹. Nors yra daug Daukanto labai griežtai formuluojamų siūlymų kaip ką rašyti, visgi iš pacituotų vietų matyti jo neapsisprendimas. Tokių formuluočių, kaip „parodys laikas“, nerastume nei J. Pabrėžos, nei J. Čiułdos tekstuose. Nuspręsti, kas kurioje tarmėje yra geriau ir labiau nusipelno patekti į bendrinę kalbą – labai nepaprasta. Negalėjimą apsispręsti simbolizuoja ir paties Daukanto daug atvejų dažnai kaltaiota rašybą, bene daugiau ir dažniau už bet

kurį kitą mūsų XIX a. literatą.

Taigi Daukantas dar laukė. Laukė, kol pati istorija išspręs kai kurias problemas. Bendrinės kalbos kūrimasis – tai greta sąmoningų žmogaus norminamųjų pastangų vykstanti ir savaiminė kalbos raida. Šiam, antrajam, aspektui Daukanto bendrinės kalbos teorijoje dar lieka reikšmingos vietos. Jis suprato, kad ne visada žmogaus kišimasis gali įveikti istorijos ratą.

Daukantas dar gyveno tuo metu, kai reikėjo įrodinėti lietuvių bendrinės kalbos reikalingumą, ir tam jis skyrė labai daug energijos. Daukantas rašė: „Norėjau [...] parodyti neprieteliams Lietuvos ir Žemaičių kalbos, jog kiekvienas norįs galįs rašyti lietuviškai, jei turi spēko, lygia dalia kaip ir kita išdallinta jau kalba“¹², taip pat „turi dar lietuviail ir žemaičiai [...] savo kalbą, kurią idant [...] pastatyty šalip kalbų mokyty, turi aną šiandien dallinti“¹³. Daukantui labai rūpėjo lietuvių kalbos prestižas. Visi jo čia aptarti bendrinės kalbos formavimo principai, be kita ko, turėjo kelti tą prestižą: archaizmai, latvizmai, prūsizmai, aukštaitybės rodė, kokla sena ir garbinga, kokla turtinga lietuvių kalba! Žodingumui gausinti Daukantas sukūrė ir daugybę naujadarų (Didžiajame savo žodyne – net apie 3800), kartais tik reitiems, okaziniams poetizmams – *Kosowladny verstas dalgiovaldis* „mirties, priklausęs mirčiai“, *Chlopoogier, žmogžirga* „kentauros“. Ši savybė yra tokia ryški, jog kartais atrodo, kad Didijį savo žodyną, t.y. lietuviškų žodžių rinkinį, galbūt pretendavusį tapti Žemaičių Akademijos akademinio žodynu, Daukantas visų pirma rašė kalbos prestižui kelti, o ne norminti konkrečias lytis. O juk toklame žodyne visuomenė būtų pirmiausia ieškojusi stabilėsių normų. Gal ir Valančius taip rašomo žodyno nenorėjo spausdinti?

Tai, kad Daukantas taip karštai gynė lietuvių kalbą, rodo jį supratusį tebeegzistavus pradinį bendrinės kalbos kūrimo etapą, kai reikėjo visais įmanomais istoriniais ir sinchroniniais būdais įrodyti lietuvių kalbos vertę, t.y. tinkamumą tapti bendrine, rašomąja kalba. Praktiškas bendrinės kalbos lyčių norminimas, žemaičių ir aukštaičių tarmių derinimo principo konkretizavimas Daukantui pačiam ne visada buvo aiškus. Nesiorientavimas tik į vienos kurios tarmės pagrindą, nekreipimas dėmesio į šnekamąją bendrinę kalbą rodo labiau teoriškai nusistatytą, bet turinčią daug praktinių sunkumų bendrinės kalbos sampratą. Daukantas liko istoriku ir, kurdamas bendrinę kalbą, apie ją gerai žinojo „kad“, bet dažnai nebuvo tikras – „kaip“.

VILNIUS

¹S. Žukas. Simonas Daukantas, K., 1988, p. 48.

²J. Repšys. S. Daukanto pažiūros į istorinį procesą ir į istorijos mokslo uždavinius. – Filosofija, 1963, t. 3, p. 117.

³Ten pat.

⁴S. Daukantas. Raštai (parengė V. Merkys ir B. Vanagienė), V., 1976, t. 1, p. 64.

⁵Ten pat, p. 65.

⁶S. Daukantas. Raštai (parengė V. Merkys ir B. Vanagienė), V., 1976, t. 2, p. 788.

⁷Ten pat, p. 789-790.

⁸Ten pat, p. 789.

⁹Ten pat, p. 790.

¹⁰Ten pat.

¹¹Ten pat.

¹²S. Daukantas. Raštai, t. 1, p. 39-40.

¹³Ten pat, p. 36